

קודים תרבותיים ודפוסים מרחביים: הסדר המארגן של הישובים הפלסטיניים בישראל

מאיסה תותרי פאח'ורי ונורית אלפסי

תקציר

המחקר בודק כיצד קודים תרבותיים בחברה הערבית עיצבו את הסביבה הבנויה בישובים הפלסטיניים בישראל ואת המנגנון המארגן את הסדר המרחבי. הדגש במאמר ניתן לצמיחה ולעדכון הספונטני של הסדר, המתרחש מלפני קום המדינה ועד היום בהתאמה לשינויים כלכליים, פוליטיים וחברתיים, מרבית התקופה בהעדר מעורבות תכנונית פורמלית. המחקר מתבסס על ניתוח מורפולוגי של כל 77 הרשויות המקומיות הערביות (הפלאחיות) בישראל וניתוח מעמיק של הישובים סחי'ן, אבו סטאן ומייסר. מהניתוח עולה כי הישובים הערבים מתפתחים במבנה מרחבי ועתי תלת טבעתי: גלעין, מרקם בנוי ושכונות חדשות, התואמים לשלוש תקופות שונות: לפני קום המדינה, עד שנות התשעים ובשני העשורים האחרונים. ניתן לזהות את ההבדל בין שלוש הטבעות בעיקר בשל אופי הבעלות בקרקע, כך שהקרקע בגלעין אינה מחולקת (בעלות חמולתית היסטורית), הבעלות במרקם הבנוי היא משותפת לכל בני משפחה המורחבת והבעלות בשכונות החדשות היא פרטית ומשוויכת לתאי משפחה בודדים. הדפוס המרחבי הבא לידי ביטוי במערכת הדרכים, דפוס המגורים והיחס בין השטחים הבנויים והפנויים, משתנה בכל טבעת על פי הנסיבות הפוליטיות והחברתיות-כלכליות בכל תקופה. הסביבה הבנויה בכל טבעת מתארגנת באופן הדרגתי בכפוף להסכמות בין התושבים המאפשרות הסתגלות לנסיבות המשתנות לאורך הזמן והתאמה של הקודים המרחביים.

מבוא

שיח התכנון של עשורים האחרונים מאמץ לתוכו את נקודת המבט הרואה במרחב מערכת מורכבת בארגון עצמי. גישה זו מדגישה את יכולתם של אינדיבידואלים לעקוב אחר עקרונות מופשטים, בעודם פועלים בחברה ובמרחב בהתאם לצרכיהם ולאינטרסים שלהם, ובדרך זו לייצר סדר מרחבי כולל (Alfasi, 2018; Rauws and de Roo, 2016; Moroni, 2014).

תותרי פאח'ורי, מ. ואלפסי, נ. (2019). "קודים תרבותיים ודפוסים מרחביים: הסדר המארגן של הישובים הפלסטיניים בישראל". **תכנון**, 16(2): 53-77.

(Salingaros, 2000). במחקר הנוכחי¹ נשתמש ברעיון הארגון העצמי כמסגרת לקישור בין העקרונות המרחביים-תרבותיים של החברה הפלסטינית לדפוסים האורבניים המתפתחים בישובים הערביים מקום המדינה ועד היום. המאמר הנוכחי בודק את האופן בו מרחב שנוצר ללא תכנית כוללת לובש מבנה ברור, שניתן בקלות לזיהוי ולהבנה. במשך דורות רבים, המכשיר העיקרי לקבלת החלטות תכנון היה משא ומתן ישיר בין שכנים. השיח המתמיד ייצר קוד מרחבי יציב יחסית, שעבר הסתגלות הדרגתית לתנאים המשתנים. כך, התפתחות הישובים הערביים בישראל מהווה דוגמה לאבולוציה של הסדר העירוני, בהשפעת שינויים חברתיים ופוליטיים משמעותיים. בעיני מוסדות התכנון הישראליים הפורמליים, הסביבות הבנויות הללו היו – ועודן – סמל למרחב כאוטי, שאינו הולם את אורח החיים המודרני (Alfasi, 1995; Khamaisi, 2014). עם זאת, כפי שנראה, הישובים מאורגנים באופן לוגי וברור המאפשר להבין את העקרונות המחוללים ולזהות את הדפוסים המרחביים. נראה כי דווקא החלפתם של מנגנוני הפיתוח הללו בשכונות מסודרות ומתוכננות, שנבנות לאחרונה ברבים מהישובים, מתרחש במחיר חברתי מסוים. בעיקר, המעבר לתכנון ממסדי הפסיק את האינטראקציה השירה בין שכנים בסוגיות של תכנון ובנייה והפך את הידע הרב-דורי השופע לבלתי נחוץ.

כמו במרבית המזרח התיכון, הישובים הערביים בישראל התפתחו באופן ספונטני, כמענה לצרכים ולאפשרויות של תושבים ובהתאמה לתנאים הסביבתיים והחברתיים במקום. על אף הדמיון ברקע התרבותי לישובים ערביים אחרים, מאז קום המדינה נחשפו הישובים הפלסטיניים למציאות פוליטית, כלכלית וחברתית חדשה (Khamaisi, 1995; ח'מאיסי, 2007, 2005a; קיפניס, 1996), שגרמה להיווצרותה של צורת התיישבות שאין דומה לה במדינות ערביות אחרות. התנאים המרחביים הייחודיים קשורים להיבטים מקומיים של קולוניאליות (Yiftachel, 1997), לטראומה של הפקעת קרקעות והרס הערים הוותיקות (Pappe, 1992, 2006; פו, 1998; לוז, 2007; Falah, 1989, 2003), למשטר הצבאי בשנות המדינה הראשונות (בויםל, 2007), ולמידה רבה של השתלבות בחברה הישראלית (ח'מאיסי, 2005b). לטענתנו, השפעות אלה ניכרות במרחב, והן מודגשות בעיקר בשל המחסור בהתערבות ממשלתית אפקטיבית בהתפתחות הפנימית של ישובים אלה, מה שהביא ליצירת מרחב המאורגן באופן עצמאי כמעט לחלוטין.

המחקר הנוכחי מנתח את הסביבה הבנויה כתוצר של התנאים החברתיים, הכלכליים והפוליטיים מקום המדינה ועד היום. מוקד המחקר הוא הקוד העירוני, המנחה את התפתחות המרחב. המחקר בודק לעומק את תהליך קבלת החלטות הנלווה לבנייה העצמית באמצעות ראיונות עומק עם התושבים ובוחן את השינויים המתרחשים במנגנון הסכמה ההדדית ביניהם, כתוצאה מאילוצים פנימיים וחיזוניים. החיבור בין מרחב ותרבות נעשה בהשראת התובנות של כריסטופר אלכסנדר (Alexander, 1977, 463) מספרו: A Pattern Language

"...work with the people that are actually going to use the place ... Above all, work on the site, stay on the site, let the site tell you its secrets."

מכיוון שהמחקר שלנו הוא רטרוספקטיבי ולא ניתן לנו באמת להיות באתר, השתמשנו בתצלומי אוויר ובראיונות מעמיקים כדי לספק הבנה עמוקה של

ההיבט ההסתגלותי של הסביבה הבנויה. באמצעות המקרה הפלסטיני אנו מדגימות את מנגנון התכנון המזרח-תיכוני, שהוא שונה במהותו מהמנגנון המערבי, אינו נובע בכל דרך מתכנית כוללת ושלמה אלא מהזדמנויות וצרכים של משתמשים – אם כי הוא כפוף לאילוצים ולתכתיבים שלטוניים רבים ומושפע מהם.

העיסוק בעקרונות המרחביים של הישובים הערביים בישראל אינו חדש; הנושא נחקר רבות בעבר (סטבסקי, 1946; ח'מאיסי, 1994, 2005; מאיר ברודניץ, 1986) ונמצא כי הישובים מתפתחים בהתאמה לנומרות תרבותיות מוסלמיות. החברה הפלסטינית בישראל, כחלק מהמזרח התיכון, האומה הערבית ובעבר האימפריה העות'מאנית, משמרת היבטים מרכזיים של הנומרות המסורתיות כמו שמירה על פרטיות המשפחה, קשרי קהילה חזקים המתבססים על המבנה החמולתי ונגזרותיו ופיקוח קהילתי על מרחבים משותפים (Costa & Noble, 1986; Bianca, 2000). מרכיב מסורתי מרכזי שהשתמר מושפע מאד על המרחב הוא נושא הבעלות הפרטית בקרקע; בתחילת המאה העשרים הייתה החברה הפלסטינית בישראל חברה חקלאית (75% מהפלסטיניים גרו בכפרים ועסקו בחקלאות) ולכן לבעלות הפרטית בקרקע הייתה חשיבות כמשאב לחיים בני קיימא למשפחה (Yazbak, 2004; ח'מאיסי, 2005, שנל ופארס, 1996; Goldhaber & Schnell, 2007). מלחמת 1948 ולאחריה הקמת המדינה זעזעו את המערכת הכלכלית והחברתית הפלסטינית וריסקו את המבנה היישובי הערבי. אבדן האליטה התרבותית ומעמד הביניים התוסס, שהחל להתגבש בערים הפלסטיניות, הפך את החברה הערבית למיעוט מובס. במהלך המשטר הצבאי בשני העשורים הראשונים לקום המדינה אבדו קרוב ל-90% מהקרקעות הפרטיות שהיו בידי הערבים (יפתחאל, 2000). ההיצמדות לקרקע, "סומוד", נעשתה לערך חברתי והשפיעה על היעדר הגירה בין הישובים הערביים. הסדר המרחבי בישובים הערבים מייצג את הערך הזה הללו.

על אף שהמדינה פעלה להגבלת צמיחת היישובים מעבר לגבולותיהם, כמעט ולא נעשתה התערבות ממסדית בארגון הפנימי של היישובים הערביים עד לתחילת שנות האלפיים; ההתפתחות העצומה שהתרחשה נעשתה ללא תכנית (ח'מאיסי, 1994, 2004, 2007, 2005). לכן, במחקר הנוכחי אנו מנתחות את התפתחות היישובים הערבים כנגזרת של עקרונות מרחביים וחברתיים ובוחנות את השתנותם לאורך הזמן בהתאם לשינוי במציאות. המאמר נפתח בהצגת הרקע, כולל המציאות הפוליטית והחברתית בישובים הערביים בישראל והמסגרת התיאורטית של הארגון העצמי. בהמשך נתאר את המבנה התלת טבעתי האופייני לישובים הערביים (הכוונה היא לישובים פלאחים). המאמר אינו עוסק ביישובי הבדואים המתפתחים בצורה מרחבית שונה) ונציג את האבולוציה של הקוד העירוני המתאים לשלוש התקופות בשלוש הטבעות ואת מנגנון קבלת ההחלטות המייצר את דפוסי המגורים.

רקע

החברה הפלסטינית בישראל

בתחילת המאה העשרים חוותה החברה הפלסטינית בישראל את תחילתו של תהליך עיור; ערים כחיפה, יפו ועכו היוו בסיס להגירה של צעירים

ולחיי תרבות עירוניים שהשליכו על הכפרים סביבן. התהליך העוצמתי נקטע במלחמת 1948 ועם הקמת מדינת ישראל, כאשר המדרג העירוני של החברה הפלסטינית נקטם והערים הגדולות התרוקנו מתושביהן הערבים. כתוצאה מכך איבדה החברה הערבית בישראל את המעמד הבינוני-גבוה שלה והערים אוכלסו בחברה יהודית, שהייתה עוינת כלפי התרבות שקדמה לה (Yazbak, 2004; Pappé, 2006; ח'מאסי, Yiftachel, 1999, 2005). מרבית האוכלוסייה הכפרית נמלטה אל מחוץ לגבולותיה העתידיים של מדינת ישראל, מה שגרם להתרוקנות עשרות כפרים, והשאר נקלטו בישובים הערביים שנשארו. התשתית התרבותית, החברתית והכלכלית התפוררה ולא נוצרה לה חלופה (ח'מאסי, 2005; שגל ופארס, 1996; Goldhaber & Schnell, 2007).

מדיניות התכנון הלאומית במדינת ישראל הצעירה הציבה לה למטרה לייצור מרחב יהודי חדש ומודרני ולצמצם את הנוכחות הפלסטינית (אלתרמן וסתן, 2001). תכניות מתאר לאומיות ומחוזיות מיקמו מחצבות, שמורות טבע ופארקים לאומיים בקרבת הישובים הערביים ובכך הגבילו את התפתחותם (נאסר, 2012); תכניות פיתוח מפלות כמו "יהוד הגליל" הביאו להקמת ישובים חדשים ליהודים בלבד בלב אוכלוסייה ערבית (Falah, 1989; Goldhaber & Schnell, 2007; לוז, 2007); יתרה מכך, המשטר הצבאי שפעל בשנים 1949-1966 הגביל את ניידות האוכלוסייה הפלסטינית בין הישובים (Falah, 1991; פז, 1998). כתוצאה מכך, החברה הפלסטינית התכנסה במרחב הפנימי שלה - הישובים הערביים הקיימים - בתנאים של חוסר הגירה בין הישובים. המציאות המסתגרת שימרה ואף חיזקה את מסורת הבנייה העצמית והמבנה החמולתי, הנשען על בעלות פרטית בקרקע, נשמר לעשורים הבאים (ח'מאסי, 1994).

לצד השימור התרבותי והמרחבי, התרחשו שינויים מהותיים ומהירים. מהתבססות על חקלאות עברה החברה הערבית בישראל לתעסוקה פוסט תעשייתית. שיעור המועסקים בחקלאות בשנת 1958 שעמד על כ-41% (יותר מבכל משלח יד אחר) ירד לכ-2% בשנת 2010 (קרן אברהם, 2013). ההשתתפות בכוח העבודה בקרב נשים ערביות עלתה מ-7% בשנת 1970 לכ-22% ב-2008 (ישיב וקיסר, 2012). תעסוקה בשירותים ומסחר הביאה לעלייה ברמת החיים והגדילה את השאיפה לעצמאות המשפחה הגרעינית על חשבון הלכידות החמולתית בערים הערביות. אמנם, למבנה החמולתי יש משמעות במישור הפוליטי היישובי, וככלל, החברה הערבית בישראל שומרת על קשרי הקהילה והערכים הנלווים לכך (Al-Haj, 1988, 1995; Abu Odeh, 1993). אך מנגנוני הסיוע של החמולה והתלות בה הצטמצמו מאד (ח'מאסי, 2005). שינויים אלה השפיעו על המרחב בישובים הערביים בישראל. בעיקר, השפיעה העובדה שהאוכלוסייה הפלסטינית גדלה פי 11 מאז קום המדינה (מ-156,000 ל-1,720,000 ב-2014; למ"ס, 2015), בעוד השטחים המוניציפאליים צומצמו פי 10. למרות ניסיונות המדינה להגביל את התפתחות הישובים הערבים, היא לא התערבה בהתפתחותם הפנימית. היעדר הגירה הביא לעלייה מסיבית בביקוש לדיוור בקרקע הפרטית, ואופי הבנייה המתבסס על בנייה עצמית עזר בהזלת עלויות לבעלי הקרקע (ח'מאסי, 2004). הישובים התרחבו וגדלו אל תוך הקרקעות, שהיו חקלאיות בעבר, תוך כדי שמירה על ארגון המתבסס על נכסי המשפחה. חוקרים קוראים לתופעה הזו "עיוור אזור" (מאיר

ברודניץ, 1986) ועיור מקוטע" (חי'מאיסי, 1994). הכוונה היא לכך שלצד גידול האוכלוסייה, נותר המבנה הכפרי-משפחתי על כנו והשליטה המרחבית של המשפחה – המנוגדת במהותה לאינדיבידואליזם העירוני – עדיין מאפיינת את מרבית היישובים.

מדיניות התכנון הלאומית השתנתה בשנת 2000 כתוצאה מאירועי אוקטובר ובהתאם להמלצות ועדת אור, שקמה בהמשך לכך³. משרד הפנים החל בקידום תכניות מתאר מקומיות לכל הרשויות המקומיות הערביות (בנא, יהודקין, וסויד, 2012). יותר מחצי מהתכניות הללו אושרו והשאר עדיין בהפקדה. רוב התכניות מתעלמות מהאיכויות של **תכנון ללא תכנית** שהתקיים במשך שנים רבות, מתוך חוסר היכרות עם המנגנון או במחשבה שהשיטה אינה מספקת מענה לצרכים ויוצרת כאוס אורבני. תיוג המרחב בישובים הערבים כלא חוקי ולא נאות הוא תוצאה של הפער בין השפה והכלים של מערכת התכנון הישראלית, שיש לה נטייה מערבית, לבין מנגנוני התכנון העצמי של החברה הערבית והתרבות הפלסטינית (Alfasi, 2014).

על פי המאפיינים הללו, אנו מחלקות את ההתפתחות המרחבית של הישובים הערבים לשלוש תקופות (טבלה 1).

טבלה 1: שלוש תקופות של התפתחות מרחבית

	שנות ה-50' ועד שנות ה-90'	לפני 1948	
מבנה תרבותי	מבנה משפחתי : שינויים כלכליים וגידול האוכלוסייה המקומית מחלישים את המבנה החמולתי ומחזקים את מעמד המשפחה המורחבת	מבנה חמולתי : חקלאית כפרית המתבססת על קשרי קהילה חזקים	
ביטוי תרבותי	התמקצעות : המערכת הכלכלית הישראלית והפקעת קרקעות משנים את התעסוקה למתן שירותים ומסחר	חקלאי : החברה הפלסטינית התבססה על חקלאית במקור	
מארכת תכנון	הגבלת ההתפשטות : מערכת התכנון אינה מתערבת בתכנון הפנימי בישובים	מלמטה למעלה : תכנון ללא תכנית, על פי קודים תרבותיים והסכמות בין השכנים	
בעלות בקרקע	ירושה משפחתית : קרקעות חקלאיות שעוברות בירושה בשטחים סביב הגלעין ומחולקות בין המשפחות המורחבות לשימושי מגורים	שותפות חמולתית : חלוקה לא רשמית של הקרקעות בין החמולות	
	2000+		

קודים מרחביים וארגון עצמי

תיאוריית המורכבות רואה את הסביבה הבנויה כמערכת פתוחה, מורכבת ומסתגלת; (Portugali, 1999, 2011; Batty and Marshall, 2012; Batty, 2005; Portugali et al., 2012; Salingaros, 2000; De Roo et al., 2012; Alfasi and Portugali, 2009; Rauws, 2015; Moroni, 2010, 2015). מנקודת המבט הזו, התפתחותם של יישובים היא תוצר האינטראקציה ההדדית בין אינספור שחקנים, לרבות אנשים, מוסדות, עסקים, שליטים. כל שחקן פועל על פי צרכיו ויכולותיו, תוך התייחסות לקודים תרבותיים, התנהגותיים, דתיים – רשמיים או סמויים. ההתייחסות ההדדית לכללים המופשטים יוצרת סדר מרחבי-חברתי, שמשקף את הכללים שיצרו אותו ובו-בזמן משפיע על היווצרותם, התבססותם או שקיעתם. ההתערבות הישירה של בעלי העניין בכל בנייה חדשה תוך כדי משא ומתן מכריחה דיון מחדש בכל זמן לגבי פרשנויות שונות של הקוד ולכן היא מבטיחה את התאמתם המתמדת של הקודים לנסיבות המשתנות. המנגנון המורכב הזה מאפשר שינוי הדרגתי של הסביבה הבנויה באמצעות אוסף יוזמות מקומיות, מלמטה-למעלה (Portugali, 1999; Alfasi & Portugali, 2007; Moroni, 2014).

בשונה מחוקי תכנון מודרניים, עבורם הקשרים המידיים בין האלמנט הבנוי לסביבתו נמצאים במקום שולי יחסית, קודים מרחביים שהתפתחו במקומות שונים לאורך ההיסטוריה האנושית עוסקים בהתנהלות הקהילה במקומה הגיאוגרפי הייחודי ומספקים מענה פיזי לצרכים ולשימושים מגוונים (Alfasi, 1999; Talen, 2009; Moroni, 2010; Davis, 2018). כך למשל, קודים מרחביים-תרבותיים בחברות מוסלמיות מייצרים פרטיות למשק הבית על ידי יצירת מחסום וויזואלי בין המרחב הפרטי לציבורי; מאפשרים הרחבה הדרגתית של בית מגורים תוך שמירה על המרחב הציבורי הסמוך; מבטיחים נגישות למשאבים משופים כמקורות מים ודרכים, בכל שינוי או תוספת בניה. בכל המקרים האלה, שינויים בכללים ובנורמות מותאמים לשינויים החברתיים והפיזיים ומתבטאים באופי הסביבה הבנייה.

מחקר מנקודת המבט של מרחב בארגון-עצמי רלוונטי מאד לחברות מוסלמיות, שהתפתחו באופן מסורתי במשך מאות שנים. אכבר (Akbar, 1988) מתאר את הבנייה המסורתית ביישובים מוסלמים מזרח-תיכוניים כהליך של ניסוי וטעייה, המושתת על עיקרון של מניעת נזק לבנייה קיימת והתאמה לנסיבות המקומיות. תחת העיקרון הזה, התכנון פתוח למשא ומתן בין השכנים ומאפשר מציאת פתרונות יצירתיים התואמים את הנסיבות. בכל שכבת בנייה שנוספת, מיושם הידע המקומי, שכולל ידע מרחבי שנשמר במשך דורות, שיקולים הנובעים מיחסי שכנות, היבטים סביבתיים, ערכים תרבותיים, משמעות היסטורית וכו'. הפתרונות המוצעים נשפטים על ידי תושבים, שכנים ומבקרים: אם הם מוצלחים, יתכן שיעתיקו אותם למקומות אחרים; אחרת, יתכן שייעלמו ויכחדו. על פי אכבר, המנגנון הזה מניב תוצאות מקוריות ובנות קיימא והוא שונה מהותית מהתכנון המודרני, שמשכפל תוצרים מרחביים ומתעלם מתהליך יצירתם.

חאקים (Hakim, 2001, 2014) מתעד את החוקים והכללים שהתגבשו בערים באגן הים התיכון במהלך מאות שנים. בהקשר של ערים מוסלמיות, נמצא קשר ברור להנחיות דתיות מהקוראן ולאורח החיים המוסלמי. מדובר בכללים המתעדים היטב גם את האופן בו נוצרו גלעיני היישובים הערבים

בישראל. מנגנון קבלת ההחלטות המלווה כל תוספת בנייה או בנייה חדשה מגן על זכויותיהם של מבנים קיימים, שומר על המרחב הציבורי ובעיקר מספק כללים עקרוניים לניהול קונפליקטים בין שכנים. הישובים הערבים בישראל התפתחו באופן דומה לחברות מוסלמיות במזרח התיכון עד אמצע המאה העשרים; לכן, ההתפתחות שנעשתה אחר כך מהווה מקרה מבחן מעניין למעקב אחר השינוי ההדרגתי של עקרונות בנייה, על רקע של משינויים חברתיים וכלכליים, ולהשתנות הדפוסים המרחביים.

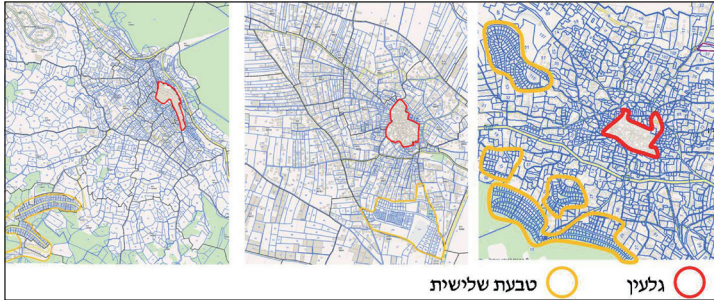
- המבנה המרחבי בישובים הפלסטיניים בישראל

מבנה תלת טבעתי

הבדיקה המורפולוגית שערכנו לאופי הבעלות בקרקע בישובים הערבים בישראל חושפת כי צורת הארגון המרחבי דומה מאד ומשותפת למרביתם. הניתוח מתבסס על מידע שנאסף מפרויקט המיפוי הממשלתי* ומתייחס לאופי הבעלות בקרקע, גודל החלקה, מיקומה והיחס לתשתיות ורחובות ב-77 יישובים ערביים במרכז הארץ וצפונה (כאמור, המחקר השמיט רק את הישובים הבדויים בדרום). חימאסי (1994) הראה שהישובים הערבים מתפתחים בצורה צנטריפוגלית, מהגלעין החוצה. הניתוח שלנו מחזק טענה זו. יתרה מכך, מצאנו שכמעט בכל הישובים הערבים (98%) קיימים שלושה מעגלי התפתחות עוקבים:

- 1. גלעין – בעלות קהילתית משותפת:** הישוב המקורי לפני 1948 שמהווה כיום גלעין הישוב משתקף באופן ברור ממפת הבעלות בקרקע. רוב גלעיני הישובים נמצאים בבעלות משותפת ללא חלוקה פנימית רשמית. בפועל, חלוקת הקרקעות ברורה לתושבים אבל אינה רשומה (תרשים 1).
- 2. טבעת שניה – קרקע שעברה בירושה:** ברוב הישובים, המרקם הבנוי שסובב את הגלעין התפתח על חלקות חקלאיות שהפכו לשכונות. השכונות התפתחו לאחר קום המדינה על ידי התושבים עצמם, שפיתחו גם את התשתיות והשטחים הפתוחים בתוך שטחי החמולה והמשפחה המורחבת.
- 3. טבעת שלישית – בעלות פרטית:** שכונות חדשות, שתוכננו על קרקעות מדינה או קרקעות פרטיות על ידי מערכת התכנון הישראלית, ומשקפות הפרדה ברורה בין מרחב פרטי וציבורי והפרדת שימושי קרקע. חלוקה זו באה לידי ביטוי בתרשים 1, שמראה בבירור את שלוש הטבעות בהן שלוש צורות של בעלות בקרקע בשלושה ישובים ערבים: סחינין - ישוב הממוקם בגליל ומונה כ-30 אלף תושבים, רובם מוסלמים; ג'ת - ישוב בן כ-11 אלף תושבים מוסלמים שנמצא במשולש; ובוקיעה - ישוב המונה כ-6 אלף תושבים נוצרים, מוסלמים ודרוזים הממוקם בצפון. המבנה הטבעתי קיים בכל 55 הישובים שבדקנו, למעט שניים (ג'סר אל זרקא ועין חוד). מיעוט של 8% מהאוכלוסייה הפלסטינית בישראל מתגורר ב-22 ישובים נוספים, בני פחות מ-15 אלף תושבים, בהם מצאנו רק גלעין וטבעת שנייה. סביר כי גם יישובים אלה יפתחו טבעת שלישית בעתיד, לאחר מילוי המרקם הבנוי.

תרשים 1: מבנה תלת טבעתי לאורך ציר הזמן: סחינן (ימין), גית המשולש (אמצע), בוקייעה (שמאל)

קודים תרבותיים ודפוסים מרחביים

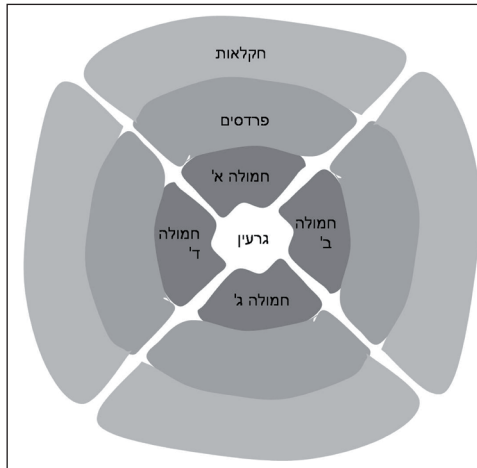
לצד לניתוח המורפולוגי, ביצענו בדיקה מעמיקה של הסביבה הבנויה בעיר סחינן. מטרתה, לקשר בין עקרונות התכנון להתפתחות המרחבית. איסוף הנתונים התקיים בשנים 2013-2015 וכלל תצלומי אוויר מהשנים 1988, 2009 ו-2014; תכנית אב מ-2004; תכניות מתאר מ-1989, 1992, 1995 ו-2000; שרטוטים של הישוב; ראיונות קצרים עם 25 תושבים; ראיון עומק עם מהנדס העירייה. בנוסף, המחקר בוחן מציג את דפוסי המגורים בכל טבעת תוך מעקב אחר הסתגלותם ההדרגתית לשינוי הנסיבות הפוליטיות, הכלכליות, הטכנולוגיות והתרבותיות. בחינת דפוסי המגורים מתבססת על ראיונות עומק ארוכים עם שלושים תושבים, המתגוררים בקומפלקסים משפחתיים בני 3-12 יחידות דיור בשלושה ישובים: סחינן, אבו סנאן ומייסר. הישובים נבדלים בגודל, רקע דתי ומיקום: סחינן היא עיר מוסלמית גדולה יחסית בגליל (30 אלף תושבים), אבו סנאן היא עיר בינונית בגליל (15 אלף תושבים) ומעורבת מבחינה דתית (דרוזים, נוצרים ומוסלמים) ומייסר הוא כפר קטן במשולש (אלפיים תושבים). ראיונות העומק ארכו כשעה וסיפקו מידע על מבנה המשפחה, ההיסטוריה המשפחתית והיסטורית הבעלות בקרקע, שיקוליהם האישיים כבעלי עניין בבניית בתיהם, לרבות היחסים המרחביים והליך המשא-ומתן עם השכנים. המידע שנאסף עזר לקשר בין הסדר החברתי, שבא לידי ביטוי בערכי קהילתיים והתנהלות חברתית-כלכלית, לבין כללים מרחביים המנחים את דינמיקת הבנייה של המגורים והמסחר, ההתפתחות האנכית של המגורים, היררכית הרחובות והשטחים הפתוחים ופיזור שטחי תעסוקה. על בסיס הממצאים, נתאר את הדפוסים המרחביים בכל אחת מהיחידות המרחביות:

הגלעין

המבנה המרחבי בגלעין משקף את הסדר החברתי שהתקיים לפני קום המדינה, בעצמו תוצר של המאפיינים החברתיים-תרבותיים של המאה ה-19. המבנה החמולתי, שהיווה ציר חברתי מרכזי, בא לידי ביטוי בארגון המרחבי של הישוב: שכונות המגורים התחלקו בין החמולות השונות; רחובות ראשיים היוו גבול בין שטחי השליטה החמולתיים, בעוד דרכים צרות הבחינו

בין השכונות והובילו מהמרחב הציבורי המרכזי אל שטחי המגורים. בתוך שטחי החמולות התקיימה היררכיה של רחובות בהתאם לרמת הפרטיות, מהמשפחה הגרעינית ועד למשפחה המורחבת. הכללים המרחביים הבטיחו שמירה על פרטיות התושבים, ובעיקר הגנה על המרחב הביתי הנשי. חלוקת המשאבים בכל פלח – בכל טריטוריה חמולתית – הייתה בידי "מוכתארי" (זקן הגברים) של החמולה. מנגנון זה התאפשר בזכות ההכרה של השלטון העות'מאני והבריטי במבנה החברתי הפוליטי של החמולות (לוי אפשטיין, אל חאגי' וסמיונוב, 1994). מבנה עקרוני של הגלעין מובא בתרשים 2.

תרשים 2: מבנה בעלות בקרקע בישוב הערבי המקורי (הגלעין היום)

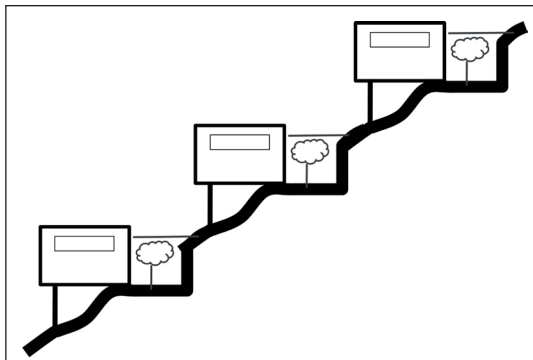

ארגון שימושי הקרקע בישוב הושפע משימושי הקרקע החקלאיים הצמודים לפלחים החמולתיים (עראף, 1996). מרכז הישוב כלל את המרחב הציבורי, המסגד ושימושים ציבוריים נוספים. היררכיית הרחובות נוצרה בדומה למדינות מזרח תיכוניות המתוארות אצל חאקים (Hakim, 2014) ובן חמוך (Ben Hamouche, 2009). מיקום הרחובות ואופן השימוש בהם מותאם לנגישות הוויזואלית ההדרגתית מהמרחב הפרטי לציבורי (Hakim & Zubair, 2005). בן חמוך טוען שלהיררכיית הרחובות יש מבנה פרקטלי (מבוסס על דמיון עצמי בכל קנה מידה) המאפשר מעבר הדרגתי בכל הרמות, מהבית לשכונה ולעיר. ניתן למצוא אותו מבנה פרקטלי של הרחובות גם בדינאמיקת הבנייה של הגלעין (תרשים 4 (א)).

דפוס המגורים האופייני לגלעין הוא "הכפר המדורג" והוא מתפתח כתלות במנגנון הירושה של הקרקע המקובל בחברה המוסלמית, כמתואר אצל בן חמוך (2009). כל חמולה מחלקת את הקרקע שברשותה לבנים ממין זכר. בדרך זו נוצר מרחב שבו קרבה פיזית בין הבתים מייצגת גם קרבה משפחתית – עקרון מרחבי שמשתלב עם כללי הפרטיות במרחב המגורים. הקרבה הפיזית של הבתים מתאפשרת כתוצאה מהמבנה הטופוגרפי של הישוב הפלסטיני,

שבו הבנייה התרכזת על מדרונות סביב מבני ציבור, שהוקמו ברכס. הבנייה במקומות גבוהים אפשרה להימנע משיטפונות, לזהות התקפות אפשריות מרחוק, ובעיקר, לשמור על הקרקע הפורייה ועל מקורות מים של העמקים לחקלאות, שהייתה מקור פרנסה עיקרי (עראף, 1991). השימוש בטרסות, שנאסל בערבית, הקל את ההתמודדות עם השיפוע. הפרשי הגבהים אפשרו בנייה חדשה צמודה לבנייה הקיימת שאינה מגבילה את האוויר, השמש והנוף (תרשים 3). הגבולות בין השכנים נקבעו בהתאמה לקרבה המשפחתית ותוך שמירה על הפרטיות. כך, דרך גישה משותפת סימנה גבול בין אחים וגדרות קשיחים עם נגישות וויזואלית סימנו גבולות בין בני-דודים. כל שינוי בסביבה הבנויה התנהל בכפוף למשא-ומתן בין התושבים והשכנים המדיים ולהסכמות שהושגו ביניהם. התפתחות הסביבה הבנויה היא על כן הדרגתית, מותאמת לצורך וליכולת של המשתמשים וליחסי הכוח והקרבה ביניהם.

תרשים 3: דפוס מגורים ראשון, "הכפר המדורג" (סנאסל)

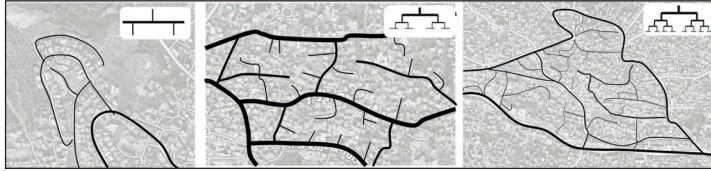

מרואיינים ותצלומים מהעבר חושפים יחידות דור קטנות ובסיסיות של שני חדרים וסלון, עם מעט חפצים, המאפיינות את אורח החיים הפשוט של החקלאים לפני קום המדינה. מרואיינים העידו שהיו בונים בתים באמצעות הוספת שלוש קירות למבנה קיים, כדי לצמצם עלויות בנייה. קרבה משפחתית באה לידי ביטוי גם בארגון השטחים הפתוחים כך שמשפחה מורחבת מתגוררת סביב חצר פנימית וחולקת אותה. החצר היא מרחב גמיש המיועד לשימוש הדיירים, לצורך בישול וכביסה, מפגשים באירועים משפחתיים וגם מקום משחק בטוח לילדים (Bianca, 2000; Hakim, 2014). גם בהקשר זה, ניתן למצוא פרקטליות במבנה של הרחובות, בעקבות ממצאיו של Ben Hamouche (2009) (תרשים 4).

בעשורים האחרונים, מבנים רבים בגלעין עוברים שיפוץ, שימור או בנייה מחדש, בהתאם למשאבים הכלכליים של בעלי הנכס. לכן, ניתן למצוא בגלעין מגוון רב של סוגי בנייה, ממבנים מקוריים וותיקים לכאלה שנוספו קומות או שהוקמו במקומם מבנים מודרניים. מהניתוח שערכנו בסחינון עולה כי הבנייה בגלעין מתבצעת ללא תכנית שימור וללא התייחסות לעקרונות הבנייה

המסורתית. בנוסף, מצאנו מבנים נטושים שבעלי הנכסים שלהם מעדיפים להתגורר בטבעות השנייה והשלישית.

תרשים 4: היררכיית רחובות בשלוש הטבעות בסחינין

טבעת שנייה - מרקם בנוי

הבנייה בטבעת השנייה התפתחה לאחר קום המדינה על קרקעות חקלאיות, שעברו בירושה והוסבו למגורים, מחשש להפקעת הקרקעות וכמענה לצורכי הגידול של האוכלוסייה. הסדר המשפחתי והחלוקה ל"פלחים" משפחתיים וחמולתיים נמשכת בטבעת השנייה, אבל כעת היא מתקיימת בקרקע מישורית, בשונה מהטופוגרפיה ההררית של הגלעין. דפוס המגורים השני אותו מצאנו הוא "בנייה בקרקע חקלאית", והוא התפתח בשנות החמישים והשישים בהתאמה למגבלה העיקרית של השטח המישורי, השיטפונות. הבתים נבנו בחלק הגבוה ביותר בחלקה, והבית הוגבה על ידי עמודים. החלקות החקלאיות הנרחבות אפשרו הקמת יחידות דיור גדולות, באופן יחסי. בדומה לגלעין, הבנייה הייתה תוספתית ודינאמית כך שאנשים הרחיבו את ביתם במידת הצורך ולפי האמצעים הכלכליים. דפוס הבנייה החדש, המישורי, דרש חשיבה על פתרונות חדשים ליצירת גבולות בין השכנים, לשמירה על זכויות אוויר ושמש ובעיקר על הפרטיות. עצים וסלעים שימשו לסימון גבולות בין יחידות דיור בתוך המשפחה, ואלה הוזהו ותוקנו מדי פעם, בכפוף להסכמות בין השכנים. למשל, מרואיין הראה כיצד בנה דרך גישה לביתו על קרקע השייכות לשכנו, בתמורה לכך שהבית נבנה בקצה המרוחק של המגרש ופנה לצד הנגדי, כדי להבטיח לשכן שקט ופרטיות.

המאפיינים החברתיים-כלכליים בתקופה הזו משתקפים גם הם בעקרונות המרחביים. השינוי באופי התעסוקה והמעבר מחקלאות למסחר, חינוך, שירותים ומלאכה (ישיב וקיסר, 2012) לצד גידול האוכלוסייה (חימאיסי, 2005a) הביאו להיחלשות השליטה המרחבית של החמולות. בהתאם, הסביבה הבנויה משקפת שינוי באופי הבעלות בקרקע, ממשותפת-קהילתית לבעלות המשפחה המורחבת. בנוסף, בתקופה זו פליטים פנימיים קיבלו קרקעות מדינה בישובים הערבים והתקיים שוק קרקעות בין המשפחות המקוריות בישוב שאפשר יצירת שכונות מעורבות, שתושביהן משייכים מחמולות שונות. כתוצאה מכך, הבנייה בטבעת זו מורכבת מריכוזים משפחתיים בשכונות מעורבות (האוז, 2013; חימאיסי, 1994).

היררכיית הרחובות מתאימה את עצמה למעבר מחלוקה חמולתית לסדר המבוסס על המשפחה המורחבת; היא נעשית "שטוחה" יותר ומורכבת מכבישים ראשיים, רחובות פנימיים ודרכים ללא מוצא. הכבישים הראשיים

מפרידים בין השכונות; מרביתם רחבים יחסית ומכילים שני נתיבים לתחבורה פרטית ממונעת, שנכנסה במהלך התקופה לישובים הערביים. בנוסף, הדרכים מכילות מקומות חנייה ומדרכות. יתרה מזאת, בהתאמה לעלייה ברמת החיים בשנות השבעים והשמונים התפתחו במרביתן שירותי מסחר ועסקים פרטיים הממוקמים בקומות הקרקע של מבני המגורים. הרחובות פנימיים, שנשללו בקרקעות פרטיות בתוך השכונות, הם צרים יותר ולרוב נטולי מדרכות. הם מובילים לרחובות ללא מוצא המהווים כניסה לריכוזים המשפחתיים.

בשני העשורים אחרי קום המדינה חוקק חוק התכנון ובנייה 1965 שהביא ליצירת דפוס המגורים השלישי, "בנייה סטנדרטית". רשויות התכנון החלו לדרוש קבלת היתר בנייה וחיבור מבנים לתשתיות חשמל ומים. האילוץ הזה הכריח את התושבים לבנות בצמוד לבנייה קיימת, על מנת לחלוק את עלות הפיתוח של התשתית, וחיבב לשדרג את מנגנון המשא ומתן בין השכנים (תרשים 5). הבנייה ליד תשתית קיימת הנגישה חשמל ומים לבתים, ושינתה את השימוש במשאבים המשותפים. הבישול המשותף, שהתנהל בחצר המשפחתית, עבר לתוך הבתים. עם זאת, החצר המשפחתית שמרה על תפקידה המהותי כמקום מפגש פעיל בחיי היום-יום של המשפחה, חלל לאירועים משפחתיים ומקום למשחק בטוח ומוגן לילדים.

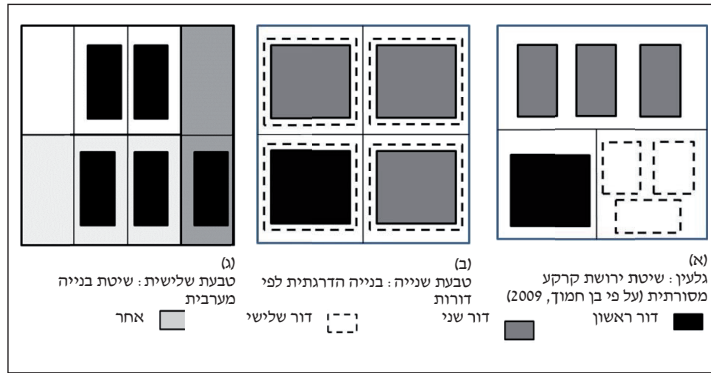
תרשים 5: דפוס המגורים השלישי, "בנייה סטנדרטית", המאופיין בקרבת המבנים לתשתיות

הקמה של מבנים חדשים נדרשה לראשונה לקבל היתר בנייה מהמהנדס האזורי. המרואיינים העידו שאחד המהנדסים במחוז הצפון בנה שבלונה של בית המורכב מסלון, שני חדרי שינה ומטבח, והם השתמשו בה והתאימו אותה בכל פעם לגודל וצורה החלקה הרצויה. למרות שבפועל, נעשו שינויים

בשבלונה ובתכנית המאושרת, בכדי שתתאים למאפיינים הגיאוגרפיים של השטח, הבנייה הקבועה והסטנדרטית הועתקה בכל הישוב בתקופה הזו. הצורך בהיתר בנייה גרם לשינוי באופן בו בתים מוקמו בתוך החלקה המשפחתית. המשפחה נאלצה לתכנן מראש את המגרש כולו תוך מחשבה על מספר יחידות הדיור, שיידרשו בעתיד. משפחות רבות תכננו ובנו יחידות דיור בהתאמה למספר הבנים, גם אם חלקן נשארו ריקות למספר שנים או שימשו, בינתיים, את בני המשפחה המורחבת. מרואיין סיפר שבן דוד שהגיע מחוץ לישוב התגורר באופן זמני ביחידת הדיור העתידית של בנו ; אחר סיפר שבנו גר ביחידת דיור של אחיו, בזמן שביתו עבר שיפוץ. היחס הפונקציונלי ליחידות הדיור בולט : אבות, בנים ואחים היו מחליפים ביניהם יחידות דיור על הפי הצורך, הגודל של משק הבית ושלב החיים.

תרשים 6: דינאמיקת בנייה בטבעת השנייה

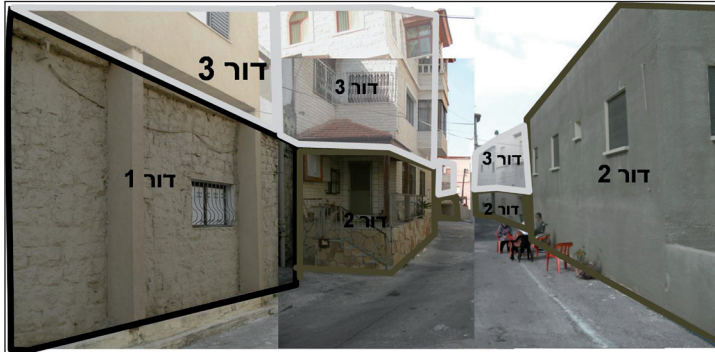

הבנייה העצמית בקרקע הפרטית יצר התכנסות הדרגתית של יחידות דיור, מדור לדור, סביב חצרות פנימיות. הבעלות הפרטית חייבה את המשפחות לנצל את הקרקע שבידיהם ולאפשר גם לדורו הבאים לבנות בה את ביתם. בהתאמה, נוצר סדר מרחבי בדינאמיקת המגורים (תרשימים 6 ו-7) :

1. **דור ראשון - המבנה המקורי:** הבית הראשון בחלקה הינו של האב.
2. **דור שני - בתים אחרים בחלקה:** השטח הנותר בחלקה מחולק לפי מספר הבנים, כל אחד מהם מתרחק ככל האפשר מבית המשפחה המקורי.
3. **דור שלישי - קומות מעל:** במידת האפשר, הדור השלישי פועל בדומה לשני, ומחלק את נחלת הבן לנכדים. באם לא נותרה בחלקה קרקע פנויה, נבנות דירות המגורים עבור הדור השלישי מעל בית אביהם. כל קומה מיועדת ליחידת דיור של אחד הבנים.
4. **דור רביעי - כמה אפשרויות:** הבנייה עבור דור הרביעי תלויה במצב הכלכלי של המשפחה. הפתרון המועדף הינו להמשיך בחלוקת הקרקע שבעלות המשפחה. במידה וגודל החלקה אינו מאפשר זאת, ניתן לרכוש קרקע בטבעת השלישית. משפחות שהדבר אינו בהישג ידן

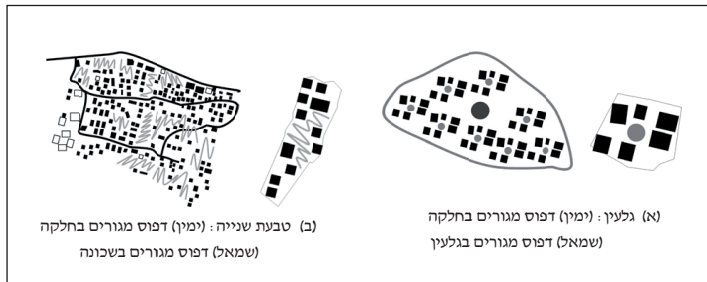
מנסות לשכור או לרכוש דירה בטבעת השלישית, או שנאלצות לשלוח את בניהן מחוץ ליישוב.

תרשים 7: בנייה הדרגתית של קומפלקס משפחתי לשלושה דורות בטבעת השנייה

האחריות המשפחתית על אספקת דיור לדור העתיד מתורגמת לעיקרון מרחבי, שמשמעותו גמישות בבנייה ובאכלוס: ניתן להוסיף יחידות דיור (קומות) למבנה, ולהחליף הבתים בין הבנים. שטחים פנויים המיועדים לבנייה עתידית נשמרים על ידי נטיעת עצי זית או נשאים ריקים, מה שיוצר מגוון של שטחים פתוחים בתוך השכונות. כתוצאה מכך, גם בטבעת זו נוצר מבנה פרקטלי, שיש בו דמיון עצמי (תרשים 8, גם כן בעקבות Ben Hamouche, 2009).

תרשים 8: מבנה פרקטלי של מערך המגורים בגלעין ובטבעת השנייה

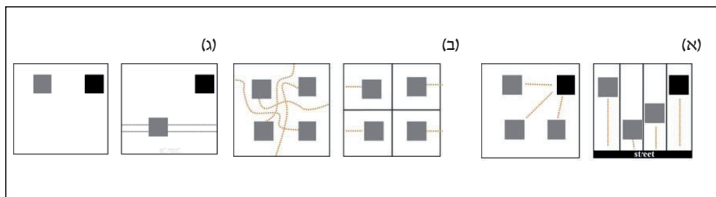
בעקבות השינויים הכלכליים-חברתיים בשנות השמונים, ועל רקע הופעתם של אדריכלים שהם בני היישוב, נוצר בטבעת השנייה דפוס מגורים נוסף, אותו כינינו "העידן האינדיבידואלי". המרואיינים העידו שהם זוכרים את האדריכל הראשון, בן היישוב, שמיד עם סיום לימודיו החל לתכנן את בתי התושבים. הדבר אפשר לכלול בתוכן שיקולים אישיים, עיצוב שהושפע

מהפרברים היהודים השכנים, מדימויים של וילות מפוארות ממדינות ערביות וממגזינים אדריכליים. בשונה מהבנייה הצנועה שאפיינה את ישובים הערבים עד אז, משנות השמונים ואילך ניכר כי הבתים הנבנים הם גדולים יותר, כוללים חזית מרשימה ומרכיבי עיצוב מודרניים.

טבעת שלישית- שכונת חדשות

הטבעת השלישית שונה מהותית משתי קודמותיה. היא נוצרה באמצעות תכנון מתארי מוקדם ומשקפת הפרדה ברורה בין מרחב פרטי וציבורי, בשונה מהשילוב ההדרגתי בין השניים בגלעין ובטבעת השני. היררכית הרחובות היא "שטוחה" וכוללת רחובות ראשיים ופנימיים בלבד (תרשים 4 (ג)). רוב התושבים בטבעת השלישית הם זוגות צעירים מכל המשפחות ביישוב, מועסקים במקצועות חופשיים או בשירותים (כמעט 55% מהנשים הערביות שעבדו בשנת 2010, הועסקו בתחום החינוך או הבריאות; קרן אברהם, 2013). תכנון שימושי הקרקע מרחיק את התעסוקה משכונות המגורים. גדרות מפרידות בין הבית לרחוב, בניגוד ברור להתנהלות בריכוזים המשפחתיים של הטבעת השנייה. בעוד בטבעת השנייה אחים חילקו ביניהם את הקרקע שירשו כשהם מותירים חצר משותפת, בטבעת השלישית השיקול הוא נגישות שווה לרחוב, בעוד החצר המשותפת נעלמה כליל מהנוף (תרשים 9 (א)). המרואיינים סיפרו כי לפני עשרים שנה נהגו ללכת ברגל דרך חלקות המגורים של שכניהם ליעדים שונים ביישוב, אבל הקמת הגדרות, שהחלה להשפיע גם על הטבעת השנייה, אינה מאפשרת זאת עוד (תרשים 9 (ב)).

תרשים 9: יחסים בין שכנים : שיקולים משתנים לגבי מיקום הבית כתוצאה מתכנון מתארי של המרחב. שחור - בנייה קיימת. אפור - תוספת בנייה

המעבר לתכנון מודרני, לחלוקה סטנדרטית של המרחב למגרשים ולהפרדה ברורה בין הפרטי והציבורי משנה את התכנון והבנייה בעיר הערבית באופן חד. ראשית, מדובר במעבר מתכנון עצמי (תכנון על ידי אנשים לעצמם, ובניית המגורים במקום ובזמן שהם נחוצים) לתכנון פורמלי ושיטתי, הקובע את מיקום הדרכים המרחבים הציבוריים. ראשית, מנגנון קבלת ההחלטות המסורתי, המבוסס על משא-ומתן בין שכנים, נעשה מיותר. שנית, המעבר למגרשים מוגדרים, שחלקם הגדול נרכש על ידי משקי בית בודדים, מחדד את הארגון האינדיבידואלי של מערך המגורים, בשונה מהארגון המבוסס על משפחה מורחבת. הערך התרבותי-חברתי של הקרקע מתחלף בערך נדל"ני. מגרשי המגורים בטבעת השנייה כמעט ואינם ניתנים למכירה, בגלל המבנה המשפחתי של נחלות המגורים, אבל בטבעת השלישית המגרשים – והבתים

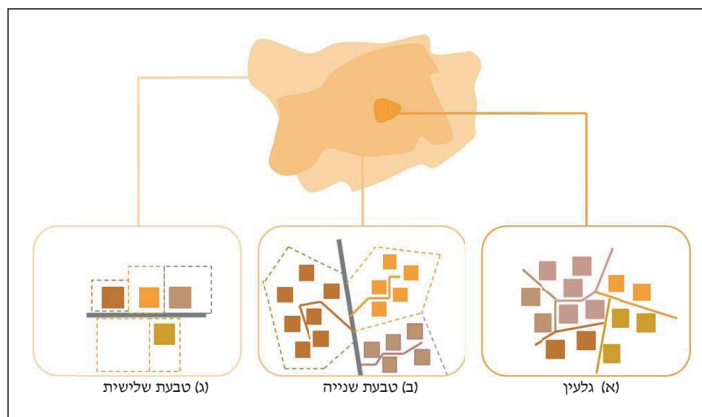
שעליהם – נמדדים בהתאם לערכי הקרקע שלהם בשוק. כתוצאה מכך, נעלמה הגמישות של בני המשפחה החליף ביניהם דירות, קרקע ושטחים בהתאם לצרכים, מה שאפשר פתרונות מרחביים יצירתיים. את דפוס המגורים החמישי אנו מכנות "פרבר"; הוא מבוסס על מבנים פרטיים של משפחה גרעינית או מבני מגורים רבי קומות, כאמור. החצר המשפחתית המשותפת נעדרת ממנו (תרשים 9 ג).

טבלה 2 ותרשים 10 מסכמים את עקרונות התכנון המרחביים האופייניים לשלוש הטבעות בישוב הערבי בישראל.

טבלה 2: עקרונות תכנון של ההתפתחות המרחבית בכל אחת משלוש הטבעות

טבעת שלישית תרשים 10 (ג)	טבעת שנייה תרשים 10 (ב)	גלעין תרשים 10 (א)	
בתים בודדים או בנייה רוויה: בתים למשפחות גרעיניות בהתאם לקרקע פנויה	ריכוזים משפחתיים: משפחה מורחבת חולקים שטח מגורים	גב אל גב: קרבה בין הבתים מסמלת קשרי קהילה חזקים	דינמיקת מגורים
סטנדרט: רחובות מתוכננים ע"י מהנדסי תחבורה	ראשי או פנימי: רחובות ראשיים עם מסחר, דרכים פנימיות בתוך השכונות	היררכיה: מעבר הדרגתי מציבורי לפרטי	היררכית רחובות
מרוחק: מרחב ציבורי מועט ומוגדר	היררכי: מרחב ציבורי מפותח בתוך השכונות, רחובות ראשיים ציבוריים	במרכז: חצר הכפר במרכז הגלעין	מרחב ציבורי
חצרות פרטיות ללא מרחבים משותפים	שטחים פתוחים בכל חלקה	בתי מגורים סביב חצר פנימית	שטחים פתוחים

תרשים 10: מבנה תלת טבעתי בסחינין

דין

ההתפתחות המרחבית של הישובים הערבים תואמת את ציר הזמן : בשלוש תקופות שונות התפתחו שלוש טבעות, בהדרגתיות המציגה את המעבר מכללי בנייה מסורתיים וים-תיכוניים בגלעין לסגנון מקומי ייחודי המותאם לשינויים חברתיים, כלכליים ופוליטיים בטבעת השנייה, ולדפוסי הבנייה המודרניים הנהוגים בישראל בטבעת השלישית. הטבעת הראשונה והשנייה מציגות התפתחות מרחבית מורכבת, בארגון-עצמי הכפוף למספר כללי יסוד שכל השחקנים במרחב מכירים ומיישמים. ללא תוכנית, המרחב מתארגן בעצמו באורח ברור ונהיר העונה על הצרכים ומתמרן בין האילוצים. רק הטבעת השלישית משנה את הקצב הזה, כשהיא משיקה מרחבים מתוכננים באופן ריכוזי, המתעלמים מהכללים החברתיים ומההזדמנויות המקומיות ויוצרת מרחב אנונימי וסטנדרטי.

הדינמיקה של השתנות הערכים החברתיים המובילים באר לידי ביטוי בשינוי של העקרונות על פיהם מתפתחת הסביבה הבנויה. נעמוד כעת על העקרונות המרחביים ונפרט את הערכים החברתיים המייצרים אותם (הקשר ביניהם מובא בתמצית בטבלה 3).

- עקרון מרחבי 1: עקרונות המתארים את דינאמיקת המגורים

ערכים חברתיים: פרטיות, בנייה עצמית, אחריות המשפחה לבניית מגורים לדור הבא

במשך השנים, שימרה החברה הערבית את המסורת של אספקת דיור לדור הבא, שמעצבת את שלוש הטבעות. עיקרון של בנייה עצמית בקרקע פרטית יצר את המבנה המרחבי-חברתי שבו תושבים מתגוררים קרוב לבני משפחה. ההיאחזות העיקשת בקרקע הפרטית הינה תוצאה מטרואומת ההפקעות אותה חוותה החברה הפלסטינית, במיוחד בשנות החמישים, שחזקה את חשיבות הקרקע הפרטית כמשאב חיוני לאספקת דיור לדורות הבאים. שינויים בדפוסי הבעלות בקרקע בשלוש התקופות השפיעו על האופן בו התפתחו אזורי המגורים, בכפוף לעקרונות הללו ובהתאמה לאילוצים, ומיוצגים במרחב של שלוש הטבעות: א) בנייה גב-אל-גב בגלעין: משקפת בעלות חמולתית משותפת בקרקע וקשרי קהילה חזקים עד תחילת המאה העשרים; ב) ריכוזים משפחתיים בטבעת השנייה: תוצר של ירושת הקרקע החקלאית על ידי משפחות מורחבות בדור השני, ובנייה עצמית לדור הבא (השלישי); ג) בתים פרטיים או בנייה רוויה בשכונות מעורבות בטבעת השלישית: תוצר של מערכת התכנון והבנייה בתחילת שנות האלפיים; מיועדים לרוב למשפחה גרעינית (בית פרטי) או מורחבת (בנייה רוויה).

- עקרון מרחבי 2: היררכיה של הרחובות

ערכים חברתיים: פרטיות; מעבר הדרגתי ממרחבים פרטיים לציבוריים, ההיררכיה של הרחובות היא ביטוי לשליטה המרחבית של החמולות בשטחן, ואמצעי להבטחת פרטיות המשפחה באמצעות הדגשת המעבר מהציבורי אל הפרטי וחסיומת אפשרות של צפייה ישירה במרחב המשפחתי. הרחובות הראשיים הגדירו את גבול שטח השליטה של כל חמולה, כך שהשימוש ברחובות הפנימיים נקבע על בסיס שייכות למשפחה. היחלשות החמולה

אחרי קום המדינה באה לידי ביטוי ב"השטחת" היררכיית הרחובות בטבעת השנייה. ההיררכיה נעלמה לגמרי בטבעת השלישית, שהתעלמה ההקשר החברתי-חמולתי ויצרה מרחבים אונימיים. כתוצאה מכך, התושבים בטבעת השלישית בונים גדרות גבוהים סביב בתיהם כדי לחסום נגישות ויזואלית ולשמור על הפרטיות; הנתק שנוצר בין הבית לרחוב שונה מאד מהיחסים המרחביים בטבעת השנייה ובגלעין.

- עקרון מרחבי 3: נגישות ויזואלית למרחבים ציבוריים

ערכים חברתיים: פיקוח קהילתי

קשרי הקהילה החזקים בגלעין באים לידי ביטוי במרחב הציבורי במרכז הישוב, שהיה נגיש לתושבים ולכן גם מפוקח על ידם. בטבעת השנייה, המרחב הציבורי התפתח בעיקר בצירים הראשיים בין השכונות, גם כן בתנאים של נגישות ויזואלית ופיקוח מרחבי-חברתי. לעומת זאת, שימושים ציבוריים שהתפתחו באזורי תעסוקה המרוחקים משכונות המגורים נתונים לכאורה לפיקוח של הרשות המקומית; תחושת הביטחון במרחבים אלה היא על כן נמוכה מאד והשהייה בהם מוגבלת לשעות העבודה.

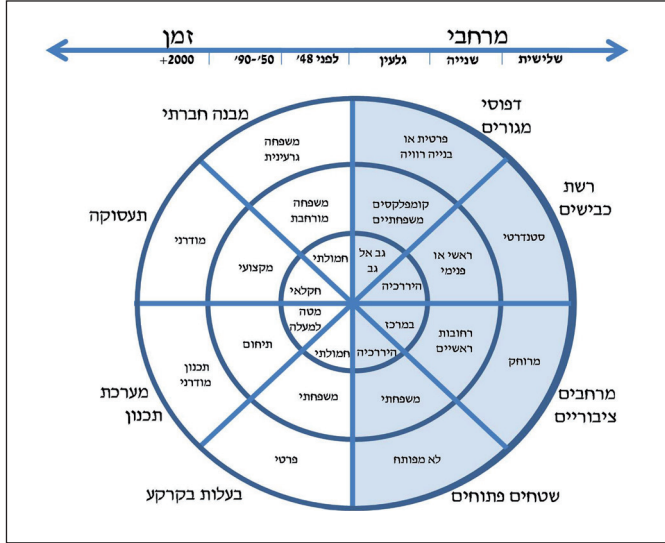
- עקרון מרחבי 4: שיוך משפחתי של שטחים פתוחים

ערכים חברתיים: מסורת משפחתית והתנהלות משותפת

השטחים הפתוחים מושפעים מההתנהלות החברתית ומהבעלות המשותפת בקרקע. בגלעין, השטחים הפתוחים נמצאים בין בתי המגורים ויוצרים מקום נוח, בטוח וגמיש למפגשי יום-יום של המשפחה ולאירועים חגיגיים. השימוש בחצרות הסמוכות לבתים נשמר בטבעת השנייה בזכות הבעלות המשפחתית המשותפת. משאבי המשפחה משתקפים בהיקף השטחים הפתוחים; שטחים פתוחים נרחבים (הכוללים רחובות פנימיים, חלקות עצי זית וחצרות פנימיים) שייכים למשפחות בעלות קרקע רבה, בעוד משפחות להן קרקע מועטה מסתפקות בשטחים פתוחים מצומצמים או בקומה תחתונה פתוחה בבית המשפחה המשותף. חרף היעלמותה של החצר המשפחתית בטבעת השלישית, בשל הבנייה החד-משפחתית, הצורך בשטח פתוח למפגשים משפחתיים עדיין קיים.

טבלה 3 מציגה את התפתחות המאפיינים החברתיים, הכלכליים והפוליטיים הכוללים את היחלשות המבנה החמולתי, השינוי באופי התעסוקה, והשינוי באופי הבעלות בקרקע בכל אחת משלוש התקופות: מלפני קום המדינה, משנות החמישים ועד סוף שנות התשעים, ובשני העשורים האחרונים. השינויים מקושרים להתפתחות הכללים המרחביים המקיפים את דינאמיקת הבנייה, המרחבים הציבוריים, השטחים הפתוחים והיררכיית הרחובות בשלוש הטבעות – בגלעין, בטבעת השנייה ובטבעת השלישית.

טבלה 3: הקשר בין מאפיינים חברתיים תרבותיים ועקרונות התכנון בציר הזמן והמרחב. עקרונות התכנון בכל טבעת מפורטים מימין והמאפיינים החברתיים והתרבותיים בכל תקופה משמאל.

סיכום

המאמר מנתח את המבנה התלת-טבעתי בישובים הערביים בישראל, מהגלעין אל המרקם הבנוי והשכונות החדשות, ומקשר את הכללים המרחביים שהנחו את יצירת המרחב בכל טבעת למאפיינים החברתיים, הכלכליים והפוליטיים בכל אחת מהתקופות. המבנה המרחבי חושף את ציר הזמן: הגלעין הוקם בעיקרו לפני קום המדינה; הטבעת השנייה התהוותה מיד לאחר קום המדינה ועד תום שנות אלפיים, והטבעת השלישית היא תוצר של שני העשורים האחרונים ומשקפת את הנהוג במערכת התכנון הישראלית.

החברה הפלסטינית בישראל שמרה על הבנייה העצמית המסורתית ובמרבית הזמן הישובים התפתחו ללא תכנון כוללני. למרות שהדעה הרווחת היא כי המרחב הלא מתוכנן בישובים הערביים הוא כאוטי ולא מוסדר, מצאנו כי כל הישובים הערביים בישראל (להוציא שניים) התפתחו במבנה תלת טבעתי על פי הגיון פנימי וסדר ארגוני המושפע מהתרבות והמנהגים הוותיקים, האילוצים המוכתבים על ידי בעלות הקרקע והשינויים במציאות החברתית-כלכלית האופיינית לכל תקופה.

התפתחות הישובים לאורך ציר הזמן היא ביטוי מרחבי לכללים שהנחו את יצירת הסביבה הבנויה ואת ההסתגלות וההתאמה שלה לתנאים המשתנים ולאילוצים המוצבים על ידי המדינה ומערכת התכנון. בתהליך של ארגון עצמי נוצר מרחב מורכב המשקף את כל העקרונות השונים ומשלב אותם. מרחב הגלעין, שהתפתח לפני קום המדינה בכפוף לכללים חברתיים-מרחביים שהיו משותפים לכל ערי המזרח התיכון, משקף מבנה חמולתי בו שכונות

המגורים מחולקות בין החמולות וסובבות את המרחב הציבורי במרכז. הרחובות הראשיים מפרידים בין מרחבי השליטה של החמולות ומהן נוצרת היררכית רחובות המאפשרת מעבר הדרגתי אל המרחבים המשפחתיים הפרטיים, שבנויים גב אל גב על פי דרגת הקרבה המשפחתית. מרחב זה נוצר ותפקד הודות לקשרי הקהילה החזקים, הבעלות החמולתית המשותפת והמבנה התעסוקתי החקלאי בקרקעות בשלהי הישוב. בדומה לכך, המרחב בטבעת השנייה נוצר אחרי קום המדינה על קרקעות פרטיות שעברו בירושה למשפחות המורחבות. עם השינוי באופי התעסוקה והצריכה, נוצרו מרחבים ציבוריים בכבישים הראשיים בין השכונות. ריכוזים משפחתיים והיררכיה שטוחה יותר של רחובות ושטחים ציבוריים ופתוחים מותאמת לחשיבות העולה של המשפחה המורחבת בתקופה הזו. לעומתם, השכונות החדשות שנבנו בשני העשורים האחרונים על ידי מערכת התכנון הישראלית הינן שכונות מעורבות הכוללות בתים בודדים למשפחות גרעיניות או בנייה רוויה למשפחות מורחבות, עם הפרדה ברורה בין השטח הפרטי לציבורי.

הארגון המרחבי הספונטני של הישובים הערביים בישראל מלמד על מנגנון הארגון העצמי של סביבה עירונית. בשונה מהטבעת השלישית, הארגון העצמי בשתי הטבעות הראשונות משקף את השילוב של עקרונות וצרכים. למשל, נטישת מדרון הגבעה ובנייה על אדמות חקלאיות היה אמצעי להתנגד להפקעת קרקעות ולסיפוק דיור לאוכלוסייה ההולכת וגדלה. האתגרים המרחביים החדשים בחלקות השטוחים שדרגו את כלי המשא ומתן בין השכנים והובילו לפתרונות כמו החלפת זכויות בנייה לצורך נגישות ויחסים טובים, דבר שיצר דפוסים מרחביים חדשים. העובדה המעניינת היא, שניתן לזהות את הדפוסים הללו בישובים ערביים רבים; שהמרחב הזה מובן ונהיר לתושבים, שמכבדים את הכללים המרחביים והחברתיים ומשכפלים אותם.

המפגש עם מערכת התכנון הישראלית ופיתוח תשתיות מודרנית בשנות השבעים היה גורם נוסף לשינוי ולהתאמה. הדבר השפיע על האופן שבו אנשים מיקמו את בתיהם והגביר את התלות בשיתוף פעולה בין שכנים. ההתערבות הישירה של מוסדות התכנון בשני העשורים האחרונים והחשיפה לחברה הישראלית המאמצת ערים של צריכה ומימוש העצמי יצרו סדר מרחבי חדש. הערכים האינדיבידואליסטיים החליפו את האווירה הקהילתית. המשפחה המורחבת, כגורם מרכזי בסדר המרחבי, הוחלפה במשפחה הגרעינית ובאינדיבידואל. בשכונות החדשות הוחלף המשא ומתן בין השכנים בתכנון מקיף מלמעלה, בבעלות פרטית בקרקע ובמרחב פרברי. האבולוציה של תהליך קבלת ההחלטות מציגה גם הסתגלות לשינויים חברתיים פנימיים ולאילווצים חיצוניים ופוליטיים. הצורך לקבל היתרי בנייה מהרשות המקומית, יחד עם הערך הכלכלי הגובר של הקרקע, העבירו את מוקד קבלת ההחלטות מהמשפחה המורחבת למשפחה הגרעינית. (Alfasi (2018, ו- (2014, טוענים כי תהליך של ניסוי וטעייה מאפשר הסתגלות הדרגתית, המשכית ובלתי פוסקת; הכללים המופשטים משתנים ומתאימים את עצמם וכך נוצרים דפוסים מרחביים המתפקדים היטב. השינוי ההדרגתי הוא ערך מרכזי, מכיוון שהוא מאפשר שמירה והעשרת הידע במשך דורות. המחקר הנוכחי מראה כי שינוי הדרגתי, שכבה אחר שכבה, משא ומתן אחד אחרי השני, מאפשר את היכולת להכיל מידע חדש ולבצע שינויים מידיים. המורכבות הנוצרת אינה ניתנת להשגה באמצעות תהליך תכנון מודרני, שאין

בו גמישות מקומית מובנית או צבירה רחבה של ידע. ההסתגלות לצרכים המשתנים ולנסיבות הפכה לעניין אישי - בקנה המידה של הבית הבודד הנתון לאישור התכנון הפורמלי - בשונה מההתפתחות הדינמית של הגלעין והטבעת השנייה.

לעומת המרחב המתוכנן, שבו יש שליטה במאפיינים הספציפיים של הסביבה הבנויה ושימושי הקרקע, ההתפתחות הכפופה לעקרונות יסוד ברורים ומשותפים מייצרת מרחב שמכיל מגוון עשיר של ניואנסים, פרשנויות מקומית ודפוסים אורבאניים. למרות השוני במרחבים המשפחתיים הרבים והמגוונים, שעוצבו בהדרגה בכפוף לצרכים ולאפשרויות, כולם חולקים ערכים כמו נגישות ויזואלית בין הבית לרחוב, בתי מגורים הסובבים חצר מוגנת, נוחה ומאווררת, ומרחב משפחתי מפוקח. בנוסף, הרחובות אומנם ייחודיים לכל שכונה, אך דומים ברמת הטיפולוגיה המאפשרת מעבר הדרגתי בין הפרטי לציבורי. גם המרחבים הציבוריים שומרים על אופי ייחודי אך חולקים תכונות כמו פיקוח וטיפוח קהילתי.

לסיכום, התכנון המודרני שבא לשמור על האינטרס של הציבור גובה מחיר של אובדן הידע המרחבי העשיר המוטבע בחיי היומיום ומבטל את יכולתם של התושבים לקחת אחריות על המרחב שלהם. המוצרים התכנוניים הסטנדרטיים עשויים להקטין את הקונפליקטים אך הם חסרים בכל קנה מידה את העומק, החיות והגמישות של סביבה אדפטיבית. קיים צורך בחשיבה חדשה בנוגע לשילוב עדין של מערכות הארגון העצמיות ומערכות התכנון המודרני כדי להשיג דינמיקה עירונית בת-קיימא מאוזנת.

מקורות

- אלתרמן, ר. וסתו, ת. (2001) עימות והסכמה ביד הלשון : התייחסותן של תוכניות עירוניות ואזוריות למגזר הערבי בישראל. תל אביב : מרכז תמי שטיינמץ למחקרי שלום.
- בוימל, י. (2007) צל כחול לבן : מדיניות הממסד הישראלי ופעילותיו בקרב האזרחים הערבים בישראל, השנים המעצבות 1958-1968. הוצאת פרדס
- בנא, ע., יהודקין, ס., סויד, ר. (2012) התכנון המתארי ביישובים הערבים בישראל : תמונת מצב, ירושלים : במקום, מתכננים למען זכויות תכנון.
- האוז, ע. (2013) ניתוח מ"גי של דינאמיקות מרחביות בעיר הערבית בישראל, בהדגמה על העיר סחינין. מוגש לסנאט של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב כחלק מהדרישות לקבלת התואר "מוסמך למדעי הרוח והחברה", באר שבע : אוניברסיטת בן-גוריון בנגב. <http://aranne5.bgu.ac.il.ezproxy.bgu.ac.il/yaatz/HauzIdan.pdf>
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (הלמ"ס), (2015) שנתון סטטיסטי, ירושלים : הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- חימאיסי, ר. (1994) גורמים צנטריפוגלים וצנטריפטלים והשפעתם על עיצוב המבנה של היישוב הערבי, מתוך גרוסמן, ד ומאיר, א. (עורכים) הישוב הערבי בישראל : תהליכים גיאוגרפיים, הוצאת אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
- חימאיסי, ר. (2004) חסמים בתכנון ישובים ערבים בישראל, ירושלים : מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- חימאיסי, ר. (2005a) עיור והתעיירות ביישובים הערבים בישראל, אופקים

- בגיאוגרפיה 64-64, 293-310.
- חימאיסי, ר. (2005b) האוכלוסייה הערבית: מצב קיים ומגמות שינוי, דו"ח מסכם בתהליך הכנת מ"א 35
- חימאיסי, ר. (2007) בין מנהגים לחוקים: תכנון וניהול קרקע ברשויות ערביות בישראל, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- יפתחאל, א. (2000) אדמה, תכנון ושוויון: חלוקה מרחבית בין ערבים ויהודים בישראל, מרכז אדוה.
- ישיב, ע. וקסיר, ו. (2012) נשים ערביות בשוק העבודה בישראל: מאפיינים וצעדי מדיניות, ירושלים: בנק ישראל.
- לוז, נ. (2007). השיח הקרקעי והתכנוני בין רוב למיעוט במדינת ישראל: סכסוך הקרקעות משגב-סחינין כמשל, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- לוין-אפשטיין, נ. אלחאגי, מ., סמיונוב, מ. (1994) הערבים בישראל בשוק העבודה. ירושלים: מחקרי פלורסהיימר.
- מאיר-ברודנץ, מ. (1986) תהליך פירוור הישובים הערבים בישראל, אופקים בגיאוגרפיה 17-18, 105-123.
- נאסר, ק. (2012) מצוקת הדיור והריסות מבנים בחברה הערבית בישראל: מכשולים נוכחיים והמלצות לשינוי, דיראסאת- מרכז ערבי למשפט ומדיניות.
- סטבסקי, מ. (1946) הכפר הערבי, תל אביב: עם עובד.
- עראף, ש. (1996) הכפר הערבי הפלסטיני, אלה אל עומק [ערבית]
- פז, י. (1998). "שימור המורשת האדריכלית בשכונות הערביות הנטושות לאחר מלחמת העצמאות", קתדרה, 88: 95-134.
- קיפניס, ב. (1996) שינויים נורמטיביים בדפוסי המגורים של האוכלוסייה הערבית בישראל, מסוף שנות ה-70 עד תחילת שנות ה-90, בטחון סוציאלי 45, 37-53.
- שנל, י. ופארס, א. (1996) לקראת בנייה רוויה ברשויות ערביות בישראל, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- Abu Odeh, L (1993) Post-Colonial Feminism and the Veil: Thinking the Difference, *Feminist Review* 43: 2637.
- Akbar J (1988) *Crisis in the Built Environment: The Case of the Muslim City*. Leiden: Brill.
- Alexander ER (1986) *Approaches to planning introducing current planning theories, concepts and issues*. New York: Gordon and Breach Science Publishers.
- Alfasi N (2014) Doomed to Informality: Familial versus modern planning in Arab towns in Israel. *Planning Theory & Practice* 15(2): 170-186.
- Alfasi N (2018) The coding turn in urban planning: Could it remedy the essential drawbacks of planning? *Planning Theory* 17(3): 375-395.
- Alfasi N and Portugali J (2007) Planning rules for a self-planned city. *Planning Theory* 6(2): 164-182.
- Alfasi, N and Portugali, J (2009) *Proposing a new Structure for the Israeli Planning System*. Tel Aviv: The S. Daniel Abraham Center for International and Regional Studies [in Hebrew].
- Al-Haj, M (1988). "The Arab Internal Refugees in Israel: The Emergence of a

- Minority within the Minority," *Immigrants and Minorities* 7: 149-165.
- Al-Haj, M (1995) Kinship and modernization in developing societies: The emergence of instrumentalized kinship. *Journal of Comparative Family Studies* 25, 311-328.
- Batty, M (2005) *Cities and Complexity: Understanding Cities with Cellular Automata, Agent Based Models, and Fractals*, Cambridge, MA: The MIT Press.
- Batty, M and Marshall, S (2012) The origins of complexity theory in cities and planning. In H. Meyer, J. Portugali, E. Stolk, & E. Tan (Eds.), *Complexity Theories of Cities Have Come of Age: An Overview with Implications to Urban Planning and Design*. (pp. 21-55). Heidelberg & Berlin: Springer.
- Ben Hamouche, M (2009) Can Chaos Theory Explain Complexity, In: Urban Fabric? Application in Traditional Muslim Settlement. *Nexus Network Journal* 11 (2), 217-242.
- Bianca, S. (2000) *Urban Form in the Arab World: Past and Present*, Zurich: Thames & Hudson.
- Costa, F. and Noble, A. (1986) Planning Arab Towns, *Geographical Review* 76, 160-172
- Davis, H. (1999) *The culture of Building* New York: Oxford University Press.
- De Roo, G, Hillier, J and van Wezemaal, J (Eds.) (2012) *Complexity and Spatial Planning: Systems, Assemblages and Simulations*. Farnham, UK: Ashgate Publishing.
- Falah, G (1989) Israeli 'Judaization' policy in Galilee and its impact on local Arab urbanization. *Political Geography Quarterly* 8 (3), 229-253.
- Falah, G (1991) Israeli "Judaization" Policy in the Galilee. *Journal of Palestine Studies* 20 (4), 69-85.
- Falah, G W (2003) Dynamics and patterns of the shrinking of Arab lands in Palestine. *Political Geography* 22(2), 179-209.
- Goldhaber, R. and Schnell, I. (2007) A model of multidimensional segregation in the Arab ghetto in Tel Aviv-Jaffa, *Tijdschrift voor Economische Sociale Geografie* 98, 603-620.
- Hakim, B (2014) *Mediterranean urbanism: Historic urban/building rules and processes*. Netherlands: Springer.
- Hakim B (2008) *Arabic-Islamic Cities: Building and Planning Principles*. Middle East Studies Association of North America (MESA).
- Hakim, B and Zubair, A (2005) Rules of the built environment in the 19th century. Northern Nigeria. *Journal of Architectural and Planning Research*, 23 (1), p. 1-24.
- Khamaisi, R (1995) Land ownership as a determinant in the formation of residential areas in Arab localities, *Geoforum* 26 (2), 211-224
- Moroni, S (2010) Rethinking the theory and practice of land-use regulation: Towards nomocracy, *Planning Theory* 9 (2), 137-155.

Moroni, S (2014) Two different theories of two distinct spontaneous phenomena: Orders of Actions and Evolution of Institutions in Hayek. *Cosmo & Taxis: Studies in Emergent Order and Organization* 1(2), 9-23.

Moroni, S (2015) Complexity and the inherent limits of explanation and prediction: Urban codes for self-organizing cities. *Planning Theory* 14 (3), 248-267.

Pappe, I (1992) *The Making of the Arab-Israeli Conflict, 1947-1951*, London and New York: I.B. Tauris.

Pappe, I (2006) *The Ethnic Cleansing of Palestine*, London and New York: One world.

Portugali, J (1999) *Self Organization and the City*. Springer, Berlin.

Portugali, J (2011) *Complexity, Cognition and the City*. Springer, Berlin.

Portugali, J, Meyer, H, Stolk, E and Tan, E (eds.) (2012) *Complexity Theories of Cities Have Come of Age*. Springer, Berlin.

Rauws, W (2015) *Why planning needs complexity: Towards an adaptive approach for guiding urban and peri-urban transformations*. University of Groningen.

Rauws W and De Roo G (2016) Adaptive planning: Generating conditions for urban adaptability. Lessons from Dutch organic development strategies. *Environment and Planning B: Planning and Design*. DOI: 10.1177/0265813516658886.

Salingaros, N (2000) Complexity and Urban Coherence. *Journal of Urban Design* 5, 291-316.

Talen, E (2009) Design by the Rules, *Journal of the American Planning Association* 75 (2), 144-160.

Totry-Fakoury, M and Alfasi, N (2017) From abstract principles to specific urban order: Applying complexity theory for analyzing Arab-Palestinian towns in Israel, *Cities* 62, 28-40

Totry-Fakoury M and Alfasi (in preparation) Adaptive urbanism: The evolution of residential patterns in Palestinian Israeli towns.

Yazbak, M (2004) The Arabs in Haifa: from majority to minority, processes of change (1870-1948), in: A. Bligh, ed., *The Israeli Palestinians: An Arab minority in the Jewish State*, London: Frank Cass Publishers, pp. 123-148.

Yiftachel, O (1997) Israeli Society and Jewish Palestinian Reconciliation: Ethnocracy and its territorial contradictions, *Middle East Journal* 51 (4), 505-519.

Yiftachel, O (1999) Ethnocracy: the Politics of Judaizing Israel/Palestine. *Constellations* 6 (3), 364-390.

הערות

1. המאמר מבוסס על מחקר דוקטורט. התכנים המובאים בו הופיעו בחלקם בשני מאמרים. המאמר הראשון, Totry-Fakhoury & Alfasi (2017) מתאר את מבנה שלוש הטבעות ואת ההקשר שלו לתהליכים חברתיים-כלכליים ששינוי את העיר הפלסטינית בישראל. המאמר

- השני Totry-Fakhoury & Alfasi (in preparation) מנתח את דפוסי המגורים בעיר הערבית כפונקציה של תהליכי משא ומתן בין דיירים, לאור התהליכים הרחבים המשנים את שיקולי התושבים ואת צרכיהם.
2. החברה הערבית בישראל: אוגדן מידע (2013) נווה אילן: יוזמות קרן אברהם. <https://www.abrahamfund.org/5544>
3. ועדת החקירה הממלכתית לבירור ההתנגשויות בין כוחות הביטחון לבין אזרחים ישראלים באוקטובר 2000, המכונה ועדת אור, הוקמה בעקבות אירועי הדמים של אוקטובר 2000. הכוונה היא להתנגשויות בין שוטרים ואנשי צבא לבין ערביי ישראל, במהלך הפגנות הזדהות שלהם עם ערביי יהודה ושומרון בפרוץ האינתיפאדה השנייה. במהלך האירועים נהרגו 13 ערבים ויהודי אחד. הוועדה מתחה ביקורת חריפה על שרים, אנשי משטרה וצבא, וכן על מנהיגי הציבור היהודי והערבי.
4. <http://www.govmap.gov.il/mmi>

